



ORHUN ABİDELERİNDE TÜRK MEKÂN ALGISİ THE PERCEPTION OF TURKISH SPACES IN ORHON INSCRIPTIONS

MEMET KUZEY

Dr. Öğrt. Üyesi, Bayburt Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi
Asst. Prof. Dr., Bayburt University, Faculty of Education, Department of Social Studies Education
memetkuzey@bayburt.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-9866-8134>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi - Journal of Turkish Researches Institute
TAED-65, Mayıs - May 2019 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-Article Types : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-Received Date : 19.01.2019
Kabul Tarihi-Accepted Date : 24.05.2019
Sayfa-Pages : 207-220

 <http://dx.doi.org/10.14922/Turkiyat4132>



www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunited>

This article was checked by

 iThenticate

ORHUN ABİDELERİNDE TÜRK MEKÂN ALGISI
THE PERCEPTION OF TURKISH SPACES IN ORHON INSCRIPTIONS

MEMET KUZEY

Öz

Beşeri faaliyetler mekân üzerinde gerçekleşir. Toplumlar, mekânlar üzerinde kalıcı izler bıraktıkları gibi, kendileri de mekânlardan derin izler taşırlar. Türk milletinin mekâna nakşettiği izlerden biri olan Orhun Abideleri, Türklerin buldukları mekânları nasıl algıladıklarını ve nasıl yorumladıklarını belirlemek açısından önemlidir. Orhun Abidelerinde evren bir bütün olarak gök ve yer-sudan oluşmaktadır. Gök bu bütünün en kutsal mekânıdır. Yer-su ise gök mekân algısında bütünleştiğinde bir kutsiyet kazanmaktadır. Yer-su, yeryüzü şekillerine göre algılanıp isimlendirilmiştir. Yer-suyun kutsal mekânları Türk Tanrısı tarafından tanzim edilen Türk yurtlarıdır. En kutsalı Ötüken'dir. Yer-suyun en değerli mekânı ise Türk milletinin varlığına tehdit oluşturan Çogay ormanı ve Tögültün ovasıdır. Şentung şehri ve denizi ile Demir Kapı birer Kızılma ülküsü olarak verilmiştir. Mekânları birbirleriyle ilişkilendirmede evrensel geçerliği olan ana yön kavramları kullanılmıştır. Bütün bu geniş ve derin mekân algısı Orhun Abidelerinde edebî bir anlatımla sembolleştirilmiştir. Bu çalışma, Türk tarihinin bilinen ilk yazılı metinleri esas alınarak Türklerin mekânı nasıl algıladıkları üzerine bir değerlendirmedir.

Anahtar Kelimeler: Orhun Abideleri, Türk mekân algısı, mekân algısı, mekân, yer-su.

Abstract

Human activities take place on the premises. As societies leave permanent traces on places, they themselves have deeper traces from places. Orhun Monuments, which is one of the traces of the Turkish nation to the space, is important in terms of determining how the Turks perceive their places and how they interpret it. In the Orkhon Inscriptions, the universe as a whole consists of sky and earth-water. Sky is the most sacred space of this whole. Ground-water gains a holiness when it is integrated into the perception of celestial space. The earth was perceived and named according to the earth's shapes. The holy places of the ground-water are the Turkish dormitories arranged by the Turkish God. The most sacred is Ötüken. The most worthless place of ground-water is the Çogay forest and the Tögültün plain, which pose a threat to the existence of the Turkish nation. The city of Şentung and its sea and the Iron Gate are given as the ideal of Kızılma. The main directional concepts which have universal validity are used in linking the spaces with each other. All this wide and deep sense of space is symbolized by a literary expression in the Orkhon Monuments. This study is an evaluation of how Turks perceive the space based on the first written texts of Turkish history.

Key Words: Orhun Inscriptions, Turkish space perception, perception of space, space, ground-water

Giriş

Mekânsal bir boşluk olan evren ve bu evren içerisindeki mekânları birbirine bağlayan ya da birbirinden ayıran fiziki çevreler değil, toplumların belleklerinde oluşturdukları mekân algılarıdır. Bu durum toplumlar ile mekân arasında ontolojik anlamda iletişim kurduğu, düşünsel ve eylemsel dünyalarını yansıtır (Şahin, 2017:10). Toplumların mekân algıları, fiziksel ve toplumsal mekânları kapsamaktadır. Fiziksel mekânlar toprak, bölge, kıta ve dünya vb. mekânlarından oluşurken, toplumsal mekânlar ise mimari ile ilgilidir (Lefebvre, 2016: 43). Toplumlar mekân algıları ile dünyayı uzay boşluğunda, bulunduğu yeri ise dünya üzerinde konumlandırır ve dünyayla ilişkilendirirler.

Her toplum için mekân önemlidir ve toplumlar kendi mekânlarını üretirler (Lefebvre, 2016: 57). Varoluşun hammaddesi olan bu mekânlar, toplumların ruh hâline göre anlam kazanırlar. Mekânlara kimlik kazandıran bu anlamlar tarihsel süreç içerisinde toplumların sosyal yaşantısında meydana gelen olaylar ile ya bütünleşerek özdeşleşirler ya da değişirler. Bu süreçte toplumların mekân algıları topografik değildir. Anlam üreten, anıları barındıran ve iç dünyalarını yansıtan mekânsal değerlerdir. Bu değerler, mekânları sosyal ve kültürel yaşamın birer parçası haline dönüştürürler. Toplumlardan izler taşıdığı gibi toplumların belleğinde de derin izler bırakırlar (Şahin, 2017:9). Bu bağlamda mekân algısı, çevresel uyarıcılar ile birlikte bireysel deneyimlerin anlamlandırdığı mekânsal bir süreçtir. Birey, toplumsal kültürün bir çocuğu olmakla birlikte kendine has bir zihin dünyasına sahiptir. Birey, kendi bakış açısı ve toplumsal deneyimler ile oluşturduğu bireysel mekân algısıyla mekânı okur ve yorumlar.

Göktürkler konargöçer bir hayat tarzına sahiptiler (Yılmaz ve Telci, 2010:26). Bu hayat tarzı duygularını, düşüncelerini ve mekân algılarını etkilemekteydi. Sürekli doğal bir ortamda bulunmaları ve bu ortam içerisinde sürekli yer değiştirmeleri geniş bir mekân algısının oluşmasına katkı sağlamaktaydı. Bu bozkır mekân algısının temelini Gök-Tanrı inancı oluşturmaktaydı. Bu inançta evren bir bütün olarak yaratılmış olup gök, yer-su şeklinde algılanmıştır.

Orhun Abideleri Türk tarihinin dönüm noktalarından birini teşkil eder. Türk tarihinin bilinen ilk yazılı belgelerini yazanlar aynı zamanda Türk tarihine yön verenlerdir. Türk tarihinde rol oynayanlar ve yazanlar aynı kişiler olduğundan tarihî olaylar ile bu olayların geçtiği mekânlar arasındaki algıya ilişkin duygu ve düşünceleri ifade etmeleri önemlidir. Gelecek geçmişte yazılıdır (Bayat, 2007:15). Bu nedenle mekânsal algıyı içeren bu ifadeler hem kendi hem de kendilerinden önceki yaşanan deneyimleri aktarmaktadır. Göktürklerden önce kurulan Türk Devletlerinin birikimini içerdiği gibi kendi dönemlerindeki deneyimleri de içermektedir. Göktürklerin mekânı nasıl algıladıkları ve nasıl ifade ettiklerini ortaya koyabilmek bu araştırma açısından önemli görülmektedir.

Bu çalışmada Orhun Abidelerinde Türk mekân algısı meselesini daha anlaşılır kılmak amacıyla gök mekân algısı, doğa mekân algısı ve toplumsal mekân algısı biçiminde bir sınıflandırma yapma yoluna gidilmiştir. Bu araştırma Muharrem Ergin tarafından yazılan Orhun Abideleri kitabının 2007 baskısı temel alınarak yürütülmüştür. Kitaptan alınan cümleler veya ifadeler italik yazılarak verilmiştir.

Gök Mekân Algısı

Türkler yazılı olarak ortaya koydukları ilk metinlerde Tanrı ve gök için aynı kelimeyi (Tengri) kullanmışlardır (Çakmak, 2017:92). Tengri kelimesi; Tanrı, gök, gökyüzü ve göğün rengi anlamlarına gelmektedir. Tengri bu anlamda kullanılırken gök kelimesi de Tengri, Türk ve kutsal kabul edilen kelimelere bir sıfat olarak kullanılmıştır (Bilgin, 2005:190). Bu bağlamda gök kelimesi mekânın kutsal algısı açısından önemli bir kavram olarak görülmektedir.

Gök, yıldızlar ile arşı, güneş ile ayı içine alan geniş ve sonsuz bir mekânın kavramsal karşılığıdır. Gök, tüm mekânları kuşatan bir algıya sahiptir. Bu algı hava olaylarının cereyan ettiği ve kuşların uçtuğu kalig (hava) ve hemen bunun altındaki yer-suyu da (yeryüzü) kapsar (Ögel, 2014b:186).

Gök-Tanrı inancı gereğince gök, bir yüceliğin, bir kutsallığın ifadesidir. Bu yüceliğin kaynağı Tanrı'dır. Tanrı, varlığı ile her tarafı kuşatmıştır (Bilgin, 2005:190; Aksoy, 2018:282). Tanrı yeryüzünü bir düzen içerisinde yönetme görevini Türk Kağanlarına vermiştir. Kağanların gündüz güneşe, gece aya tazim etmeleri, siyah bir keçeye oturtulup dokuz defa döndürülmesi, yas çadırının etrafında yedi kez atlar ile birlikte dönülmesi, şamanların trans halindeyken göklere yükselmesi, gök mekânın kutsal algısından kaynaklanmaktadır. Kişioğluna Ay-Han, Gün-Han, Gök-Han, Dağ-Han, Deniz-Han, Yıldız-Han'ın ad olarak verilmesi, çadırlara göğe bakan birer pencere bırakarak gök ile bütünleştirilmesi ve mezarlarının üstüne taşlardan bir kubbe şekli olan kurgan yapmaları bu kutsal algının örnekleridir (Ögel, 2014b:186; Kafesoğlu, 1997:288; Bedirhan, 2017:165).

Orhun Abidelerinde yer alan “*Tanrı gibi gökte olmuş, Türk Bilge Kağanı, bu zamanda oturdum*” (Kül Tigin [KT], Güney [G]. 1), “*Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında kişioğlu kılınmış*” (KT, Doğu [D].1) ifadeler kağanların gökte, diğer insanların ise yer-suda yaratıldığına dair bir mekân algısının göstergesidir. Bu durum göğün yer-suya olan üstünlüğü gibi kağanların da diğer insanlara olan üstünlüğünün bariz bir şekilde ifade edilmesi olarak yorumlanabilir.

Yazıtlardaki “*Yukarıda Türk Tanrısı, Türk mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş. Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İleriş Kağanı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinde tutup yukarı kaldırmış olacak*” (KT, D.11) ifadeleri Türk yurtlarının Türk Tanrısı tarafından yaratıldığı ve Tanrı tarafından korunduğu inancı vardır. Ayrıca yukarı (gök) kavramının egemenlik, aşağı (yer-su) kavramının ise esaret olarak algılandığını göstermektedir.

“*Dokuz Oğuz milleti kendi milletim idi. Gök, yer bulandığı için düşman oldu*” (KT, Kuzey [K]. 4) cümlelerinde düşmanlıkların ve dostlukların mekânsal kaynağı olarak gök ve yer-su görülmektedir. Bu cümledeki bulanmak sözcüğü metaforik olarak düzenin ve teşkilatın bozulması, karışık ve düzensiz durum anlamlarına gelmektedir (Çetinkaya, 2018, s.384-385). “*Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, ilini töreni kim bozabilecek?*” (KT, D. 22) ifadesiyle metaforik anlamda devletin düzeni ve teşkilatının (Çetinkaya, 2018, s.384) yok edilemeyeceği söylenmektedir. Aynı zamanda bu cümle eskatolojik anlamda göğün basması, yerin delinmesi kıyametin kopması anlamına gelir (Bayat, 2007:127). Kıyametin kopması devletin ne zaman yıkılacağını da belirtmektedir. Bu düşünce Türk devletinin ilelebet payidar olacağını bir mekânsal tezahürdür.

Uçmak (cennet) gök mekân içerisinde yer alır. Ölen kişinin ruhu (uçtu) yükselerek göğün katlarından biri olan uçmakta yaşayacağı algısı vardır. Bu mekâna ancak iyi ruhlar gidebilir ve bolluk-bereket içinde yaşarlar (Arslan, 2005:67).

Gök-Tanrı inancında ölenler bir mekândan diğer bir mekâna giden birer göçer gibidirler. Bu inanç gereğince kurgana ölen kişi ile birlikte; mekânlar arası yolculukta ulaşımını sağlayacak at, azık olarak içecek-yiyecek, değiştirebileceği elbiseler ve hizmetini görebilecek balballar konurdu. Bu durum ölen bir kişinin dünya hayatından sonra tekrar dirileceği ve orada yaşayacağı inancının bir göstergesidir (İltar, 2003:10). Böylece kurgan; dünya mekânı ile uçmak mekânı arasında mekânsal geçiş algısı taşımaktadır.

Yazıtlardaki “*Zamanı Tanrı yaşar. Kişioğlu hep ölmek için türemiş*” (KT, K.10) ifadeleri ebedi olan ancak Tanrı’dır. İnsan ise bir gün ölecek biçimde yaratılmıştır. “*Uçup gittiniz. Gökteki hayat gibi...*” (KT, Güneydoğu [GD]. 1) cümlesiyle de ölüm bir yok oluş olarak görülmeyip göklere doğru uçulup göklerdeki yaşama katılmak içindir (Günay ve Güngör, 2015:90). “*Tanrı gibi gökte olmuş*” (KT, G. 1) ifadesiyle kağanların tekrar göklere dönüşü olarak algılanmaktadır. Böylece gök mekânı ile dünya mekânı, dünya mekânı ile kurgan mekânı ve kurgan mekânı ile uçmak mekânı arasında zihinsel bir geçiş mekân algısının var olduğu görülmektedir.

Doğa Mekân Algısı

Karasal iklimin getirmiş olduğu konargöçerlik, Türklerin geçim kaynağını hayvancılığa yönelmiştir. Hayvanlarını besleyebilmek için yaylak ve kışlıklara ihtiyaç duymuşlardır. Bu mekânlar arasındaki konargöçerlik; konaklanan-göçülen ve göç sırasında görülen mekânlar arasındaki benzerlikler ve farklılıklar kişiye geniş bir mekân algısı verdiği gibi cihanşümul bir düşünce de verebilir. Bazen bu mekânlar bir dağ veya silsilesi, bazen nehir veya göl, bazen orman veya uçsuz bucaksız bir bozkır ve bazen de bir vadi olabilmektedir. Bu durum mekân algısı açısından geniş bir ufuk işlevi görebilmektedir.

Gök ile yer arasındaki algısal bağ kişioğlu, dağ, su, orman ve hayvanlar arasından olağanüstü bir çerçevede seçilenler ile gerçekleşir. Bu bağlamda Türkler, Tanrı’dan devredilen özellikler sonucunda (Aksoy, 2018:276) dağların, ırmakların, ormanların, göllerin ve denizlerin birer ruhunun ve gizli güçlerinin var olduğuna inanırlardı (Kafesoğlu, 1997:290).

Gök ile yer daima birlikte düşünülmüştür. Doğa mekânı, gök mekânı ile bütünleştiğinde kutsiyet kazanabilmektedir. İlahi kutun birer görüntüsü olarak yer-su, dağ gibi kültürlerin doğmasına vesile olmuştur. Fakat bu kültürler, hiçbir zaman Tanrı yerine konulmamıştır (Aksoy, 2018:276).

Orhun Abidelerinde “*Yukarıda Türk Tanrısı, Türk mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş*” (KT, D.11) ifadesiyle mukaddes kelimesi yer kavramına sıfat yapılarak kutsal bir mekân algısına dönüştürülmüştür. Türk yurdu, Türk Tanrısı yarattığı için kutsaldır. “*Ecdadımızın tutmuş olduğu yer, su sahihsiz olmasın diye Az milletini tanzim ve tertip ettim*” (KT, D. 19) cümlesiyle Türk yurdunu tanzim etme, koruma ve kollama Kağanların görevleri arasındadır. “*Yere dikilmiş, gözü yukarı baktı*” (Bilge Kağan [BK], D. 2), söylemiyle konumsal metafor olarak iyi olan yukarıdadır, kötü olan aşağıdadır. Gök-Tanrı inancında, yöneten-yönetilen, tehlikeli mücadelelerde yukarı, üst, sema kavramları ve bu

konumla ilişkili varlıkların daha değerli ve üstün bir niteliğe sahip oldukları göstermektedir (Çetinkaya, 2018, s.385). Yer, aşağı pek çok toplumda kötü, değersiz, olumsuz duygu, düşünce, değer ile birlikte anılır. Deyimlerimizde çokça görülmektedir. Bunun yanında aşağı, dolayısıyla yer, bedensel duruşumuzla, jestlerle kaynaşmıştır. Aşağıya bakmak, utanma, üzülmeye gibi olumsuz duygularla ilişkilendirilirken; yukarı bakmak, sevinmek, umutlanmak, gururlanmak gibi olumlu duygularla ilişkilendirilmiştir. Bu tavır ve hareketler yerin ve göğün metaforik anlamlarını geliştirmiştir. İnançlarla oluşan bilgiler, astronomik varlıklar bu değer (gök) ve değersizliği (yer) zenginleştirmiştir. Millet bağımsız ve hür olduğu zaman gök ile bütünleştiği gibi esir olduğu zaman da yer ile bütünleştiği görülmektedir.

Yazıtlardaki “*Ötüken ormanı*” (BK, K. 2), *İnci nehri*” (BK, K. 3), “*Şantung ovası*” (BK, K. 2), “*Şantung şehrine, denize* (Tonyukuk [T], Birinci Taş, D. 2) ve “*Tinsi Oğlu denilen dağa*”(T, İkinci Taş, G. 3) gibi yeryüzü şekillerine verilen adlar, zihinsel mekândaki yeryüzü şekillerini birbirlerinden ayırmak için verildiğini göstermektedir. Bu mekânlar, kendi üzerinde bulunan kavimlerin kan bağı, dost ve düşman oluşlarına göre ya kutsandır ya da değersizleşir.

Orhun Abidelerindeki “*Bökli Çöllü halk*” (KT, D. 4). “*Kögmenin yeri, suyu sahipsiz kalmasın diye, Kırgız kavmini düzene sokup geldik*” (KTi, D. 20). “*Kengü Tarmana kadar Türk milletini öyle kondurduk, öyle düzene soktuk*” (KT, D. 21). “*İrtiş nehrini geçerek yürüdüük. Türgiş kavmini uykuda bastık*” (KT, D. 37) ifadeler yeryüzü şekilleri bazen bir kavim, bazen bir boy bazen bir kağan ile birlikte verildiği görülmektedir. Bu durum her bir mekânın aidiyetliğini ve bu aidiyetliğin egemenlik sınırlarını göstermektedir.

Dağlar, gök ile yerin birleştiği mekânlar olması nedeniyle kutsal bir mekân algısına sahiptirler. Bu sebeple tapınaklar, saraylar ve kutsal şehirler dağlar ile özdeşleşmiştir. Dağlar yerin direği ve dünyanın merkezi olarak görülmüştür. Dağlar yükselteleri sebebiyle göğe daha yakın olmalarından dolayı Tanrının makamı olarak kabul edilmektedir (Akyüz, 2017:155).

Konargöçer yaşamın bir parçası olan dağlar; yurt, yaylak, besin (av hayvanı) gibi günlük ihtiyaçları karşılamaktadır. Dağlar, Tanrı’ya ulaşılan, dua edilen, yakarılan yerlerdir. Yas merasimleri ve kurganlar genel olarak dağlarda yapılmaktaydı. Kutsal olarak algılanan bu mekânlar yaşanan dünya ile uçmak arasında bir geçiş mekânı oluşturmaktadır (Akyüz, 2017:155).

Orhun Abidelerinde dağlara İduk Ötüken, İduk Baş, Tamug İduk Baş gibi mübarek, büyük, ata ve büyük kağan anlamına gelen adlar verilmektedir (Aydemir, 2010:210). Dağlar günlük hayatta saygı gösterilen kutsal mekânlardır. İleriş Kağan’ının “*Dışarı yürüyor diye ses işitip şehirdeki dağa çıkmış, dağdaki inmiş, toplanıp yetmiş er olmuş, Tanrı kuvvet verdiği için, babam kağanın askeri kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş*” (KT, D. 11-12) ifadesinden anlaşıldığı gibi “kağanlığın ve gücün” yani kutun alınmasında dağ bir simgesel mekân işlevi görür. Meşruiyet kaynağı olarak dağ, hem Gök Tanrı’ya ulaşmanın hem de hürriyet ve istiklâlin başlangıç noktası olarak görülmüştür.

Yazıtlardaki “*Kögmen dağını aşarak Kırgız ülkesine ordu sevk ettik*”(KT, D. 17) bu cümlede dağ kavramı yeryüzünü algılamayı kolaylaştırdığı gibi Kırgız ülkesinin hâkimiyet altına alınışını ve bu boyun tabii egemenlik sınırını simgelemektedir. “*Kögmen*

yeri, suyu sahipsiz kalmasın diye Az, Kırgız kavmini düzene sokup geldik” (KT, D. 20) ifadesinde Kögmen hem coğrafi bir yer hem de aidiyet olarak Kırgızlara ait bir mekân olarak verilmektedir. Kırgızlar Türk boyu olduğundan buldukları mekânda kutsal sayılmaktadır. Bu nedenle Türk mekânının düzensiz ve sahipsiz kalmayacağı düşüncesini yansıtmaktadır. “*Türk milletinin Demir Kapı’ya Tins oğlu, Tins denilen dağa ulaştığı hiç yokmuş. O yere ben Bilge Tonyukuk ulaştım*” (T, İkinci Taş, G. 3) ifadesinde dağ gerçekleştirilmiş bir Kızılelma ülküsü olarak verilmektedir.

Su, canlıların yaşamında en elzem olan bir elementtir. Gök-Tanrı inancında yer-su anlayışına büyük önem verilmektedir. Suyu kutsallaştırıp ona kişilik vermişlerdir (Ögel, 2014b:457). Hatta Dedem Korkut Hikayelerinde “su Hak yüzünü görmüştür” (Ergin, 2010:43).

“*Yukarıda Türk Tanrısı, Türk mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş*” (KT, D. 11) ifadesindeki yer-su kavramı bir mekânsal düzenin kutsal algılanmasıdır. Yerin önce zikredilmesi sonra suyun ifade edilmesi bir mekânsal okumanın tezahürüdür. Yer üzerinde kapladığı alanların hacimsel özelliklerinden dolayı su; nehir, göl ve deniz gibi kelimeler ile adlandırılmaktadır. Suyun yaşamın kaynağı oluşu, bozkırda suya olan ihtiyacın büyüklüğü suyun kutsallığını daha da artırmaktadır.

Yazıtlardaki su kavramının kapsamlı bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. “*Batıda İnci nehrini geçerek Demir Kapıya kadar ordu sevk ettim. Amcam kağan ile doğuda Yeşil Nehir, Şantun ovasına kadar ordu sevk ettik*” (BK, D. 15), ifadelerinde devletin egemenlik sınırlarını belirtmek için su kavramı kullanılmaktadır. “*Türgiş, Yargun gölünde bozduk*” (KT, D. 34). “*O yılda Türğişe doğru, İrtiş nehrini geçerek yürüdük. Türğiş kavmini uykuda bastık*” (KT, D. 36-37). “*En önce Togu Balıkta savaştım. Togla nehrini yüzdürerek geçip ordusu... Savaştım*” (BK, D. 30) cümlelerinde ise boy ve devletler ile olan egemenlik sınırları ve savaş alanları su kavramı kullanılarak algılandığı görülmektedir.

“*Türk yer ve suyu*” sahipsiz kalmasın diye “*Az milletini tanzim edip... ve Kögmenin yeri, suyu sahip kalmasın diye Az, Kırgız milletini tanzim ve tertip edip geldik*” (BK, D. 17). Su, Türk milletine ait olduğu zaman bir anlam ve kutsallık kazanmaktadır. Suyun aidiyetliği durumu vatan toprağının kaderine terk edilemeyeceği düşüncesini yansıtmaya açısından önemlidir.

Orhun Abidelerindeki “*Türk Kağanı oturalı Şantung şehrine, denize ulaşmış yok imiş. Kağanıma arz edip ordu gönderdim. Şantung şehrine denize ulaştırdım*” (T, Birinci Taş, D. 1-2) ifadelerde su Kızılelma ülküsü olarak algılanmış ve gerçekleştirilmiştir.

Orman ağaçla örtülü alandır (Türk Dil Kurumu [TDK], 2011:1812). Ağaç ölüm ve diriliğin sembolü olduğu gibi soy kütüğünün de sembolüdür (Ögel, 2014b:621). Tabgaçlar ilk ve sonbaharda atalara kurban sunduktan sonra mezar civarına kayın ağacı dikerlerdi. Bu ağaçlar zamanla kutlu ormanları meydana getirirdi (Kafesoğlu, 1997:290). Türk mitolojisinde orman, Kartal Daruga Hanın mekânıdır (Esirgen, 2007:52). Orman mitolojik olarak kült düzeyinde önemli bir mekân algısına sahiptir.

“*Ötüken yışı*” (Ötüken ormanı) ve “*Bökli çöl/[I]üg il (ormanlı kağan)*” (Ögel, 2014b:621) ifadelerinde orman kelimesi kutsal Ötüken ile birlikte zikredilmekte ve kağan unvanı olarak kullanılmaktadır. Aynı zamanda “*Iduk Ötüken yışı*” tanımlanmasında olduğu gibi Ötüken ile birlikte mukaddes kelimesiyle nitelendirilmektedir. “*Ormanda taştta kalmış*

olanı toplanıp yedi yüz oldu”(T, Birinci Taş, B. 4)) cümlesinde orman düşman tehlikesine karşı korunaklı bir alan ve devleti oluşturan gücün kaynağı olarak da görülmektedir. “*Türk Kağanı Ötüken ormanında otursa ilde sıkıntı yoktur. Ötüken ormanından daha iyisi hiç yokmuş. İl tutacak yer Ötüken ormanı imiş*” (BK, K. 2-3). Burada orman kelimesinin devletin ilelebet payidar kalmasıyla birlikte kullanılması önemlidir. Çünkü devletin kuruluşundaki fonksiyonuna bu sefer de devletin varlığını sürdürme fonksiyonu eklenmiştir. Devletin ilelebet payidar kalması Ötüken ormanı ile özdeşleştirilmektedir.

“*Çogayın kuzey yamaçları ile Kara Kum’da oturuyorduk* (T, Birinci Taş, B. 7). “*Geyik yiyerek, tavşan yiyerek oturuyorduk, Milletın boğazı tok idi*” (Tonyukuk, Birinci Taş, D.1) cümlelerinde orman günlük yaşam içerisinde milletin besin ihtiyacını karşıladığı için ekonomik bir değere sahip bir varlık olarak görülmektedir. “*Kök Öngü çiğneyerek Ötüken ormanına doğru (ordu) sevk ettim. “Türk milletini Ötüken yerine, ben kendim Bilge Tonyukuk Ötüken yerine konmuş diye işitip güneydeki millet, batıdaki millet, kuzeydeki millet, doğudaki millet geldi*”(T, Birinci Taş, G. 10) ifadelerinde Ötüken ormanı bir anaç gibi Türk milletini kendinde toplayan işleve sahiptir. Bu durum Ötüken ormanını bir milleti derleyip toparladığı ve birlik beraberliğini sağladığı için kutsal bir mekân algısına dönüştürmektedir.

Ormanların belirli bir adları vardır. “*Ötüken ormanı, Çogay ormanı, Kadırgan ormanı, Kögmen ormanı ve Altın ormanı*” gibi. Bu ormanlardan “*Güneyde Çogay ormanına konayım dersen öleceksin*”(KT, G. 6-7), Çogay ormanı Türk milletin yok oluşuna sebebiyet verdiğinden Türkün uruşuratu (soyunu kurutmak) olarak algılanmaktadır. “*Ötüken ormanında otursan ebediyen il tutacaksın*”(KT, G. 8), Ötüken ormanı ise kutsal bir mekân olarak algılanmaktadır. “*Doğuda Kadırgan ormanı*”(KT, D. 21) devletin egemenlik sınırı “*Kögmen ormanını aşarak yürüyüp Kırgız kavmini uykuda bastık*”(KT, D. 35) ve “*Altın ormanını aşarak İrtiş nehrini geçip yürüdüm. Türgiş kavmini uykuda bastım*”(KT, D. 36-37) ifadelerinde orman boyların egemenlik sınırlarını, “*Songa ormanında savaştım*” (KT, D. 35) bir savaş alanını belirtmektedir. Bu durumlar daha önce bu mekânlarda yaşanan deneyimler ve yaşanmakta olanlar ile bağlantılı olarak verilmektedir.

Orhun Abidelerinde yeryüzü şekillerini belirtmede kullanılan diğer bir kavram ovadır. Ova; “*Doğuda Şantung ovasına kadar ordu sevk ettim*”(KT, G. 3) de devletin egemenlik sınırının nişanesidir. “*Tögültün ovasına konayım dersen Türk milleti öleceksin*” (KT, G. 6-7) de ise Türklere millî kimliklerini unutturduğundan ve soykırıma sebebiyet verdiğinden ölümle birlikte ifade edilmektedir. “*Yarış ovasına yüz bin asker toplandı der*”(T, İkinci Taş, Batı [B]. 1), ovanın bir savaş alanı olduğunu göstermektedir.

Orhun Abidelerinde yeryüzü şekillerini belirtmede kullanılan diğer bir kavram ise vadidir. “*Kargan vadisinde, evini, barkını orda bozdum*” (BK, D. 37), Kargan vadisi içerisinde bir yerleşkenin olduğunu ve bu yerleşkenin savaş sonucunda harabeye çevrildiği belirtilmektedir.

Toplumsal Mekân Algısı

Türkler toplumsal mekân algısında günlük yaşam gereksinimlerini karşılayabilecek mekânları yerleşim birimi hâline getirmişlerdir. Bu mekânlar; düşmanlardan korunaklı,

suyu, ormanı, av hayvanı ile otlığı bol ve ticaret yapmaya elverişli bir konumda olmalıdır. Bunlar ile birlikte kut anlayışını yeryüzünde temsil etmelidir.

Ötüken tüm bu özelliklere sahip bir mekândı. Hunlar Ejderler, Uygurlar Ordu-Balığ ve Cengiz devleti Karakum şehirlerini bu bölgede kurup başkent yapmışlardır. Çünkü burası kutsal bir mekândır. Tanrı'ya en yakın ve kutsal ruhun ikametgâh ettiği yerdir. Ötüken yaratılışın başlangıç noktası olduğu gibi sonun da başlangıç noktasıdır. Bu bağlamda Ötüken'in başkent olarak belirlenmesi kutsal merkez anlayışının bir sonucudur (Bayat, 2007:45). Dünya nizamını sağlamak ancak buraya hâkim olmakla başarılabilirdi. Dünya devleti olmak isteyen bu cihan merkezine de sahip olması gerekirdi. Ötüken; evrenin merkezi olup gök, yer ve yeraltı; geçmiş, şimdi ve gelecek burada kesişmekteydi. Ötüken, güneyinde Hangay Dağı, kuzeyde Tamir, Orhun ırmakları ve bu ırmakların birleşmesiyle oluşan Selenga nehri ile çevrilmiş olup Türklerin kutsal mekânıdır (Aydemir, 2010:199).

İslam öncesi toplumsal mekân alanlarının merkezini kağanın otağı oluştururken, diğer mekânlar bu otağın etrafında gelişmektedir. Kağanın merkeze yerleşmesi ve diğer çadırların sağına ve soluna kurulması devlet anlayışının bir yansımasıdır. Yerleşim yerleri, sağ ve sol istikametinde kurulduğu için dikdörtgen şeklinde gelişmektedir. Oluşan toplumsal mekânlar surlarla çevrilmektedir. Bu durum dünya modelindeki doğu ve batı tasarımının mekân işlevini yerine getirmesiydi. Bunun en tipik örneği Güney Hunların başkenti olan Kutlang'dır. Bu şehir dikdörtgen şeklinde planlanmış olup, doğu-batı uzunluğu kuzey-güney uzunluğundan daha da uzundur (Bayat, 2007:42; Aydemir, 2010:203).

Göktürk çağında bu toplumsal mekânlar, daha çok kışlak denilen yerleşim merkezlerinden oluşmaktadır. Çadırlardan oluşan bu merkezler Türk kent mekânlarının ilk örnekleri olarak kabul edilmektedir. Bu durumun oluşmasında iklim, yeryüzü şekilleri ve kültürel birikim etkili olmuştur (Demir, 2003:160).

Göktürk çağında yerleşik hayata geçişi sağlayan tarım faaliyetleri artmaya başlamıştı. Kapagan Kağanın, Çinliler ile yaptığı antlaşmada tarımsal faaliyetler için darı şartını koyması bunun bir göstergesidir. Türkçe'nin en eski kelimelerinden biri olan tarla ve darı ekilen yer manasındaki "tarıglak", bunun bir kanıtıdır. Böylece kışlaklarda yapılmaya başlanan tarım, kuyları bir balık (şehir) büyüklüğündeki mekânlara dönüşmüştür (Kafesoğlu, 1997:314).

Göktürkler, Fergana bölgesini ele geçirdikten sonra buradaki şehirlere Türk nüfusu yoğun olarak yerleşmeye başladı. Kurgan ve Harakana gibi köy isimleri yerleşmenin köy; Türgeş, Karluk ve Timurların başkenti Taşkent ise şehir düzeyinde olduğunu göstermektedir. Talas şehri ise ticaret kolonilerinin merkezi durumundaydı (Demir, 2003:162). Böylece toplumsal mekânların gelişimi ve toplumsal mekân algılarının çeşitlendiği görülmektedir.

Orhun Abidelerinde toplumsal mekân adlarının farklı nedenlerden dolayı geçtiği görülmektedir. Bunlar: *Ak Termil, Altı Çub, Altı Yış, Amga, Anı, Antırgu, Balık, Biş Balık, Bolçu, Bukarak uluş, Çoğay, Çuş, Ersin, Ertiş, Ezginti, Iduğ, İrtiş (Ertiş), Kadırgan, Kara Kum, Kara Köl, Kargan, Keçin, Kem (Kem Nehri, Yenisey Nehri), Kengü, Köng Öng, Korgan, Kum, Kuşalguk, Öng, Ötüken, Songa, Şantung, Tabar, Tamag, Tarban, Tarman, Temir, Termil, Tinsli Oğlu, Tokuz Ersin, Tögültün, Töngker, Türgi, Tüpüt, Uluş, Yargun, Yarış, Yaşıl Ögüz ve Yincü Ögüz*'dür (Ergin, 2007).

Bu toplumsal mekânlardan öne çıkan Ötüken'dir. “*Mukaddes Ötüken ormanının milleti gittin*” (BK, D. 19) ifadesi, toplum ile mekân arasında ontolojik anlamda iletişim kurulduğunu göstermektedir. Ötüken’de kalınırsa Türk milletinin sıkıntısız bir hayat süreceği belirtilir: “*Türk kağanı Ötüken ormanında otursa ilde sıkıntı yoktur*” (BK, K. 2). “*Ötüken ormanında oturursan ebediyen il tutacaksın*”(BK, K. 6). Ötüken’in terk edilme durumunda ise toplumun kötü bir duruma düşeceği, varlığını sürdürme ile ilgili sorunlar yaşayacağı söylenilmiştir: “*Kanın nehir gibi koştu. Kemiğin dağ gibi yattı. Beylik erkek evladın kul kıldın. Hanımlık kız evladın cariye kıldın*” (BK, D. 20). Bu bağlamda Ötüken anlam üreten, anıları barındıran ve toplumun iç dünyasını yansıtan bir değer hâlini almaktadır. Türk milleti Ötüken’de oturmaya devam ederse ilelebet payidar kalacaktır. Daima cihangir bir devlet olacaktır. Terk ederse istiklâlini kaybettiği gibi istikbâlini de kaybedecek algısı vardır.

Orhun Abidelerindeki *Doğuda Şantung ovasına kadar ordu sevk ettim, denize ulaşmama az kaldı. Güneyde Dokuz Ersine kadar ordu sevk ettim, Tibete ulaşmama az kaldı. Batıda İnci nehrini geçerek Demir Kapıya kadar ordu sevk ettim. Kuzeyde Yir Bayırku yerine kadar ordu sevk ettim*” (BK, K. 2-3) ifadeler ile Göktürklerin egemenlik sınırları dört yön ve yer isimleri verilerek belirtilmektedir. Bazı yerlerin ise Kızılelma ülküsü içerisinde algılandığı görülmektedir.

“İl” kavramı karşılığında “vatan” kelimesi kullandığımızda önemli bir mekânsal algının varlığına şahit oluruz. “*Kişioğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini, töresini tutu vermiş, düzene sokuvermiş*” (BK, D. 3) söylemleri vatanın birliği ve dirliği hakanın karizmatik liderliğine ve törenin uygulanmasına bağlanmaktadır.

Göktürk çağının en önemli askeri üstleri olan ve şehirlerin savunmasında önemli roller oynayan kale, Bilge Kağan Yazıtında iki ve Kül Tigin Yazıtında bir yerde geçmektedir. “*Amga kalesinde kışladıkta kutluk oldu. İlkbaharında Oğuzla doğru ordu sevk ettim*” (BK, D. 31) ve “*Karlık valisi yok olmuş, küçük kardeş bir kaleye...*” (BK, D. 40). Aynı zaman bu ifadeler ordunun mekânı kale olduğu ve savaş olmadığı zamanlar kalede kalındığını göstermektedir.

Divanu Lugat- it- Türk’te “kerekü”: Türkmenler arasında çadır anlamına gelir; yerleşik halk arasında ise kışlık ev demektir. Şu atasözünde de geçer. Kek kördi kerekü yüvti: (Yaklaşan) tehlikeyi gördü ve çadırını yükledi (oradan uzaklaştı). Kerekü kelimesiyle birlikte “Çaçır: Çadır. Oğuzlar buna çaşır der; Alaçu: Büyük çadır; Otag: çadır”, kelimelerinin anlamları çadır olarak verildiği görülmektedir (Bozkurt, 2017). Orhun Abidelerinde çadır kelimesi “*İki Ediz kerekülüğ begleri budunı*” (BK, D.1) cümlesinde geçmektedir. Burada “Ediz” kelimesi kıymet, kıymetli, yüksek, yükselmiş anlamlarında “kıymetli çadır beyleri” anlamına gelir. Ediz kelimesi keçe anlamında kullanıldığında “keçe çadırı beyleri” şeklinde okunmaktadır. Thomsen (1896) ise cesur ve soylular anlamı verdiğinden “cesur veya soylu çadır beyleri” (Açıkgöz, 1994:7) şeklinde ifade edilmektedir. Bu ifadelerden Göktürk çağında çadırın ev mekânı olarak kullanıldığı, çadır algısının ne denli önemli olduğu, çadır halkına ve beylerine ne denli değer verildiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda çadırın, mekân algısındaki önemi de belirlenmiş olmaktadır.

Konargöçer yaşamın getirdiği barınma sorunu çadır ile çözümlenmiştir. Çadır, pratik kurulabilir, sökülebilir, taşınabilir ve ekonomik olma (Demirbulak, 2012:6; Şahin, 2016:27) özelliklerinden dolayı Türklerin yaşamsal mekânları hâline gelmiştir.

Çadır ile gök arasında bir mekânsal algı oluşturularak çadır mekânı kutsallaştırılmıştır. Çadır, evrenin bir tür minyatürü olup çadır-mekân anlayışında çadırın kubbesi göğün kubbesi; çadırın direği göğün direği; çadır kubbesinin penceresi de göğün kapısı gibidir (Ögel, 2014b:219; Bayat, 2007:43). Çadırın kapısı ise doğuya, gündoğusuna açılmaktadır.

Çadır, Türk'ün geleneksel evidir. Çadır doğum ile ölüm arasındaki yaşamın mekânıdır. Bu mekân ailenin düzenini koruyan bir örtü ve kurgan arasında bir geçiş mekânıdır. Ölen kişi çadırda bekletilir, kurbanlar kesilir, etrafında at ile yedi kez dolaşılır ve ilkbahar ya da sonbaharda defin edilirdi (Kafesoğlu, 2017 s.290-291). Bunun sebebi bahar veya sonbahar mevsimlerinde yapılan geleneksel bayramlar olarak düşünülmektedir.

Orhun Abidelerinde “*Zamanı Tanrı yaşar, kişioğlu hep ölmek için türemiş*” (KT, K. 10). Kişioğlu ölümlü bir varlıktır. Öldüğü zaman toprağa defin edilirdi. Bu durum ilk mezar örnekleri olan kurganları ortaya çıkardığı gibi mimari olarak da ilk yapıt (mekân) örneklerinin oluşmasını sağlamıştır. Türk kurganlı mezar mimarisinin bilinen ilk örnekleri Hun çağına aittir. Kurganlı mezarlar toprak üstünde gözle görülebilen bir tepe ve toprak altında iki kısımdan oluşan mezar odasıdır. Kurganlı mezarlar genel olarak toplum tarafından kutsal sayılan yerlere yapılırdı. Bu tür yerler dağ tepeleri ve etekleri, yaylalar, ormanlık alanlar, ırmak yatakları ve göl kenarlarıdır (Özkan, 2000:31; Demirbulak, 2012:7; Çoruhlu, 2016:30).

Orhun Abidelerinde mimari olarak ifade edilen yapıtlardan biri kurgan “*barkır*”. “*Türbe yapıcı, resim yapan, kitabe taşı yapıcısı olarak Çin kağanın yeğeni Çang general geldi*” (KT, Kuzeydoğu [KD]. 13). Bu ifadeler taşın işlenerek mimari alanda kullanıldığını göstermektedir. Mimari olarak Kül Tigin ve Bilge Kağan'ın kurganları dikdörtgen şeklinde yapılmıştır. Bu alan dört köşe pişmiş topraktan yapılmış döşeme taşlar ile kaplıydı. Cümle giriş kapısı doğu tarafında bulunuyordu. Girişin her iki tarafında koç heykeli vardı. Kutlu yere giden bir yol ve bu yolun her iki tarafında devlet adamlarının tasvirleri vardı. Kutlu yerin bir temeli ve kare şeklinde planı üzerine yapılmıştı. Yapının içi renkli freskler ile süslenmişti. Duvar süslemelerinde ölünün resmi ve yaşarken yaptığı savaşları tasvir ederdi. Dikdörtgen ve kare yapılarının cepheleri doğuya yönlendirilmiş ve doğan güneşin ışıkları aydınlatıyordu. Bütün bir kurgan doğuya çevrilmiş olup dikdörtgenin uzunluğu doğu batı istikametinde uzanmaktaydı. Kurganın çevresine dört ana yönü belirleyen dört taş dikilirdi. Koç ve aslan heykelleri mekânı koruyan ruhları sembol ederken kuzeyin ve Budist tanrıların sembolü olan kaplumbağa mekân ve yön algısının ebedi taşa vurulan damgalarıdır (Durmuş, 2007:1194). Kaplumbağa dünya mekân algısında göğü (kubbe şeklinde olan sırtıyla ve kabuğu üzerindeki çizgilerle yıldızları ve gök cisimlerini simgelemesi) ve yeri (alt kısmı yeri simgeler) sembolize etmektedir (Bayat, 2007:67).

Abidelerde yer alan heykeller, barklar, sunaklar ve yazıtlar bir mezar külliyesidir (Ergin, 2007:XVIII). İlk başta dikdörtgen şeklindeki surların doğu-batı istikametinde uzanması yönetim anlayışının, dinî inançların ve toplumsal algının mimariye bir yansımaları olarak düşünülebilir. Ayrıca kağanların defin alanı olan kutsal yerin kare şeklinde yapılması dört tarafın, dört yönün hakani olduğunun bir göstergesidir. Nitekim Hun

Kağanlarının dört boynuzlu taç giymeleri dört köşeli yere (dünyaya) hükmetmek anlamına gelmektedir (Bayat, 2007:33). Giriş kapılarının ve bina cephesinin doğuya yönlendirilmesi doğunun kutsal sayılmasından kaynaklanır.

Orhun Abidelerinde mimari olarak ifade edilen yapıtlardan diğerleri ev ve kaledir. “*Evine gireceksin*”. “*Evini barkını orada bozdum*” (BK, D. 34). “*Bir kısım ordu, evi barkı yağma etmek için gitti*” (BK, D. 32). “*Kargan vadisinde evini, barkını orda bozdum*” (BK, D. 37). “*Karlık valisi yok olmuş küçük kardeşi bir kaleye*”... (BK, D. 40). “*Amgı kalesinde kışladıkta kutluk oldu*” (BK, D. 31) ifadelerinde mimari yapı olarak ev ve kale adları geçmektedir. Fakat bu yapıların mimari özelliklerine ilişkin herhangi bir bilgi verilmemiştir.

Yön Mekânsal Algı İlişkisi

İnsan, bulunduğu doğal ortam içerisinde doğadan hem etkilenir hem de etkiler. Bu etkileşimi kendi lehine çevirebilmesi doğal ortama uyumu ölçüsünde olur. Bu uyum sürecinde kendi kültürel değerlerini de mekâna yansıtır. Mekâna uyum sağlamak, kendi yerini belirlemek, yön ve konumun bilinmesi anlamına gelir. Türkçe sözlükte yön kavramının; 1. Belli bir noktaya göre olan yer, taraf, 2. Bir şeyin belli bir noktaya baktığı yan, veçhe, 3. Bir yere gitmek için izlenen yol, cihet, istikamet, 4. Tutulacak, izlenecek yol (TDK, 2011:2609) gibi anlamları ifade etmiştir. Yönler, sol-sağ, yukarı-aşağı ve ön-arka, ana ve ara yönlerdir. Türk mekân algısında ana yön kavramlarının yerine mavi (doğu), ak (batı), kırmızı (güney) ve kara (kuzey) renk adlarının kullanıldığı (Küçük, 2010:195) bilinmektedir. Bunun yanında gün doğusu (doğu), gün batısı (batı), gece ortası (kuzey), gün ortası (güney) ifadelerinde görüldüğü üzere gün ve gece kelimelerinden yararlanılarak yönler karşılanabilmiştir. Yön kavramlarının ifadesindeki bu zenginlik, yön bulma ve tarif etmenin Türk kültüründe ne denli önemli bir mekânsal algıya sahip olduğunun bir göstergesi olarak da kabul edilebilir.

Dünya, çevre hakkındaki tasavvurları somut olmayan dil veya somut olan görsel nesnelere aracılığıyla yapısal elemanlarda kaya üzerine yapılmış resimlerde gerçekleşmiştir (Bayat, 2007:17). Orta ve İç Asya’da M.Ö. I. bin yıllarda kaya resimlerinin konuları arasında dört ana yön işaretleri de bulunmaktadır (Ceylan, 2015:17). Bu çizimler yönleri göstermesi açısından önemli görülmektedir. Hun Kağanı Mete Hanın batı yönüne beyaz atları, doğu yönüne kırmızı atları, kuzey yönüne siyah atları ve güney yönüne doru atları sevk ederken yön ve at rengi arasında bir uyumun gözetilerek tanzim edilmesi günlük yaşam içerisinde yönün ne denli kullanıldığını ve stratejik açıdan ne kadar önemli olduğunu göstermektedir (Küçük, 2010:195). Orhun-Yenisey yazıtlarında ise Türklerin oturduğu merkez ve merkeze dost durumunda olan doğu boz veya mavi, batı ak, güney doru veya kırmızı, kuzey ise yağız veya konur renkle sembolize edilmiştir (Bayat, 2007:71).

Orhun Abidelerinde askerî seferler anlatılırken yön kavramlarının kullanıldığı görülmektedir. Yön tayininin “Güneş”e göre yapılması Türk mekân algısının cihan şümülünü gösterdiği gibi evrenselliğini de göstermektedir. “*Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar, onun içindeki millet hep bana tabidir*” (KT, G. 2). Bu ifadelerde cihanşümül bir devlet egemenliği ve engin bir coğrafi mekân bilgi birikimi yansıtılmaktadır. Kuzey yönünün gece ile ilişkilendirilmesi gündüzlerin kısalığı gecelerin uzunluğu ile ilgili olduğu düşünülmektedir. Güney yönünün gün ortası ile ilişkilendirilmesi ekvatora gidildikçe gündüz

ve gece sürelerinin eşit oluşundan kaynaklanır. Bu bağlamda beşeri faaliyetler bu bilgiler ışığında planlanır.

Orhun Abidelerinde yön kavramları boy beylerinin sıfatı olarak “*güneydeki şadpıt beyleri, kuzeydeki tarkat buyruk beyleri*” (KT, G. 1) gibi ifadelerde kendilerini gösterebilmektedir. Bazen orman ve ova adları ile “*Güneyde Çogay ormanına, Tögültün ovasına konayım dersen*” (KT, G. 6-7), “*Doğuda Kadırgan ormanına kadar, batıda Demir Kapıya kadar kondurmuş*” (KT, D. 2), yön yer adları ile birlikte verilmiştir. Bazı kullanımlarında ise yön adları millet adları ve toplumsal mekânlar ile birlikte zikredilmiştir: “*Doğuda gün doğusundan Bökli Çöllü halk, Çin, Tibet*” (KT, D. 4).

Yazıtlarda genellikle mekânın kuşatılmışlık durumları dört ana yön ile birlikte verilmektedir. “*Dört taraf düşman imiş. Ordu sevk ederek dört taraftaki milleti hep almış, hep tabi kılmış*” (KT, D. 2) örneğinde bunu görmek mümkündür. Türk mekânı dört taraftan kuşatılsa bile düşmanların yenileceğini ve egemenlik sınırlarını cihanşümul bir boyuta taşınacağı inancını yansıtmaktadır.

Gök-Tanrı inancında kutsal yön, güneşin doğduğu “doğu” yönüdür. Doğu yön kavramı askeri, siyasi, sosyal ve kültürel bir öneme sahiptir. Göktürk çadır kapıları doğu yönüne bakardı. Göktürklerde kağan ailesinden biri öldüğünde gök kapısı olan Kutup yıldızı (kuzey yönüne) yönüne uçtuğuna inanılırdı. Kurganların giriş kapıları doğuya açılırdı. Mezarların dört bir yanına dört yönü gösterecek birer taş dikilirdi. Orhun Abidelerindeki kaplumbağa heykeli, kuzey yönünün sembolüdür. Göktürk Kağanlığının Kuzey yarımkürede meskûn olduğunu vurgulamak amacı da taşımaktadır (Durmuş, 2007:1192; Ögel, 2014b:233; Esin, 1978:252; Bayat, 2007:37)

Sonuç

Orhun Abidelerinde geniş bir mekân algısı vardır. Gök ve yer-su bir bütün olarak algılanmıştır. Göğü ve yeri-suyu yaratan Tanrı’dır. Tanrı’nın makamı ise sonsuz göktür. Bundan dolayı gök en kutsal mekândır. Yer-sudaki mekânlar ise ancak gök mekânı ile bütünleştiğinde bir kutsiyet kazanabilmektedir.

Göktürk konargöçer hafızasında yer-su, geniş ve derin bir mekân algısına sahiptir. Sürekli tabiat içerisindeki hareketlilik cihanşümul bir mekân algısı oluşturmuştur. Fiziki mekânları birbirinden ayırma-birleştirme ve bunları zihinde birleştirerek kavramsallaştırmaları evrensel düzeydedir. Bu mekânlar aidiyetlik durumlarına göre boyların veya kavimlerin yaşam alanları, egemenliklerinin doğal bir sınır taşı ya da savaş alanlarıdır. Bu fiziki mekânlar Türk varlığını sürdürme veya yok etme durumlarına göre de ya kutsaldır ya da değersizdir.

Toplumsal mekânlar Türk boylarının mesken tutmalarına göre kutsiyet kazanmaktadır. Türk boylarını bir araya getirdiği ve bağımsızlıklarını koruduğu için en kutsal mekân Ötüken’dir. Sonra Türk boylarının yerleşkeleridir. Demir Kapı, Şantun ovası ve denizi ile Tibet gibi mekânlar Kızılelma ülküsünü simgelemektedir. Çogay ormanı ve Tögülten ovasındaki yerleşkeler deyim yerinde ise kan, gözyaşı, ölüm ve asimilasyon olarak algılanmıştır.

Orhun Abidelerinde mimari olarak çadır, kale, ev-bark gibi yapı adları geçmektedir. “*Evine gireceksin*” ifadesiyle var olan bir mimari özellikten bahsedilmektedir. Fakat ayrıntı yoktur. Kurganların taşlar yontularak yapıldığı ve resimler ile süslediği görülmektedir.

Taşın mimari anlamda kullanıldığı bilinmektedir. Mimari anlamda ev-bark ve kale yapılarının özelliklerini belirten herhangi bir ifade belirlenememiştir.

Orhun Abidelerinde mekânların birbirleri ile yön kavramları kullanılarak ilişkilendirildiği belirlenmiştir. Yön kavramları ise güneşe göre konumlandırılmış olup evrensel bir değere sahiptir. Şehirler, ovalar, dağlar, nehirler vb. Ötüken'in konumuna göre doğu, batı, kuzey ve güney yön kavramları kullanılarak belirtilmiştir. En kutsal yön doğudur. Devletin yönetimin merkezi doğu kağanlığıdır. Şehirler doğu batı yönünde daha geniştir. Bütün yapıların giriş kapıları doğuya açılır. Orhun Abidelerinde mekânsal algı günümüzdeki toplum ile mekân arasındaki ontolojik değerleri yansıttığı söylenebilir.

Kaynaklar

- Açıkgöz, Halil (1994). Bilge Kağan Yazıtının Doğu Yüzünün İlk Satırında (i)ki (e)d(i)z k(e)r(e)kül(ü)g mü Yoksa kid(i)z Kerekülüg Begleri k(e)r(e)kül(ü)g “keçe çadırı” mı Okunmalı?, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten*, 1-10.
- Aksoy, Hasan. (2018). İslam Öncesi Dönem Türklerde Tanrı Anlayışı, *International Journal of Social Sciences and Education Research Online*, <http://dergipark.gov.tr/ijsser> 4(2), 275-288.
- Akyüz, Çidem. (2017). Dağ, Su ve Mağara kültürleri Bağlamında Ankara Hüseyin Gazi Türbesi, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 81, 151-171.
- Arslan, Mustafa. (2005). Türk Destanlarında Evren Tasarımı, *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı (Edt:Gürer Gülsevin, Metin Arıkan)* (s. 65-75). İçinde, İzmir: Kanyılmaz Matbaası,
- Aydemir, Adem. (2010). Ötüken ve Ötüken Üzerine. *Türk Dünyası Araştırmaları*. 187, 197-222
- Bayat, Fuzuli. (2007). *Türk Mitolojik Sistemi Ontolojik Bağlamında Türk Mitolojisi 1*.İstanbul: Ötüken
- Bedirhan, Yaşar. (2017). *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Bilgin, Azmi. (2005). Gök Tanrısı Terimi Üzerine. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 2(4), 189-197
- Bozkurt, Fuat. (2017). *Kaşgarlı Mahmut Dıvan-ı Lugat-ı Türk*. İstanbul: Salon yayınları.
- Ceylan, Alpaslan. (2015). Taştaki Türkleri Okumak. *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi* , 9-52.
- Çakmak, Cihan. (2017). Türkmen Türkçesinde Astronomi Kavramına Ait Söz Varlığı. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10 (52), 92-112.
- Çetinkaya, Bayram. (2018). Orhun Abidelerinde Metaforlar. *Uluslararası Bilim ve Eğitim Kongresi 2018 Tam Metin Bildiri Kitabı* (s. 382-387). içinde Ankara: Nobel Yayıncılık. https://www.academia.edu/38064991/Orhun_Abidelerinde_Metaforlar adresinden alındı. (Son Erişim Tarihi: 23.04.2019).
- Çoruhlu, Yaşar. (2016). *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Demir, Mustafa. (2003). Türk İslam Medeniyetinde Şehirleşme, *İslami Araştırmalar Dergisi* 16(1), 156-165
- Demirbulak, Ayşegül. (2012). Erken Devir Türk Sanatının Kaynakları, *Marmara Sosyal Araştırmalar Dergisi*,3, 1-11.

- Durmuş, İlhami. (2007). Arkeolojik Kalıntı, Buluntu ve Yazılı Belgelere Göre Köl Tigin-Bilge Kağan Anıtlıkları ve Bu Anıtlıklardaki Türk Kültür Unsurları (Kul Tigin- Bilge Kağan) *Gazi Türkiyat* 1, 1191-1215.
- Ergin, Muharrem. (2007). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi yayınları.
- Ergin, Muharrem. (2010). *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul: Boğaziçi yayınları
- Esin, Emel. (1978). İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Esirgen, Bilge. (2007). Türk Destanlarında Bilge Adam Tipi Üzerine Bir İnceleme (s.1-126). Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Günay, Ünver ve Güngör, Harun (2015). *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Kayseri: Berikan Yayınevi
- İltar, Gazanfer. (2003). Eski Türklerde Mezar Kültü ve Günümüze Yansımaları. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 7-16.
- Kafesoğlu, İbrahim. (1997). *Türk Milli Kültürü* 41. basım. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Küçük, Salim. (2010). Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı. *Bilig*, 54, 185-210.
- Lefebvre, Henri. (2014). *Mekanın Üretimi (çev: Işık Ergüden)* 4. Baskı, İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Ögel, Bahaeddin. (2014a). *Türk Mitolojisi I. Cilt*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ögel, Bahaeddin. (2014b). *Türk Mitolojisi II. Cilt*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Özkan, Haldun. (2000). Erzincan ve Çevresinde Orta Asya Türk Geleneğini Sürdüren Bezemeli Mezar Taşları. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 15, 31-47.
- Şahin, Aslı Çandarlı. (2016). Türk Çadırı Üzerine. *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 25-29.
- Şahin, Veysel. (2017). Dede Korku Hikayelerinde Mekan Algısı ve Kurgusu. *Siirt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8, 1-49.
- Türk Dil Kurumu. (2011). *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yılmaz, Anıl ve Telci, Cahit. (2010). Türk Kültür Terminolojisinde Göç Kavramı Üzerine. *Modern Türklük Araştırma Dergisi*, 7(2), 14-33.